

Т. Крисань,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА ГАРАНТІЯ» У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Враховуючи комплексність інституту юридичних гарантій, теоретичному аналізу підлягає галузевий підхід до сутності гарантування цивільних прав. До даного часу на сторінках наукової літератури ми зустрічаємо окремі висновки, посилання на даний інститут, але не має чіткого уявлення про визначення юридичних гарантій у цивільному праві. Сконцентрувавшись на об'єкті гарантування, цивілістична наука обмежила своєю увагою поняття і сутність юридичних гарантій цивільних прав, а існуючі тенденції не відображають єдності та системності у визначенні юридичних гарантій як специфічної складової цивілістичної науки.

Процес розширення суб'єктивних прав фізичних осіб, який відбувається на сучасному етапі розвитку суспільства, повинен забезпечуватися широко розвиненою системою ефективних гарантій, здатних створити кожному безперешкодне здійснення усього комплексу наданих йому прав.

У наукових публікаціях з відповідної проблематики не має єдності щодо визначення юридичних гарантій, цивільно-правові гарантії розглядаються як засіб забезпечення виконання зобов'язання; як закономірності; засоби; засоби і умови; засоби і способи; засоби, способи і умови; соціальні умови; забезпечення. Все це вказує на відсутність єдиного підходу щодо поняття юридичних гарантій у цивільному праві та потребу у вивченні змісту і значення категорії «юридичні гарантії» цивільних прав фізичних осіб.

Методологічною основою дослідження юридичних гарантій має бути інструментальний підхід. Суть його полягає в тому, що правова форма розглядається

як специфічна система юридичних засобів, що об'єднуються на окремих ділянках правового регулювання у своєрідні механізми і режими, що забезпечують ефективне здійснення суб'єктивних прав. При цьому кожний правовий засіб оцінюється з точки зору його функціонального призначення і ролі як інструменту оптимального рішення завдань правового регулювання.

В роботах цивілістів ми зустрічаємо висновки, що юридичні гарантії є санкцією, елементом цивільно-правової відповідальності. Так, Х. Г. Колінчук, розглядаючи питання щодо відмови в захисті права в разі зловживання суб'єктивними цивільними правами, зробила висновок, що дана відмова є санкцією, що перебуває у сфері суддівського розсуду [1, 97]. В. І. Ємельянов при тлумаченні ст. 16 ЦК України також зробив посилання на те, що законодавець надає суду лише право не застосовувати санкцію до особи, яка вчинила протиправно, а й можливість не позбавляти правового захисту проти-воправні дії [2, 32].

Зустрічається висновок, що застосування санкцій повинне гарантувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання [3, 42].

Між тим з такими підходами не можна погодитися з тієї причини, що державний примус визначається як можливість держави зобов'язати суб'єкта проти його волі та бажання здійснювати певні дії. За наявності факту правопорушення держава зобов'язує особу зазнати певних негативних наслідків [4, 332].

Навіть незважаючи на те, що провідними вченими Є. О. Харитоновим та

О. І. Харитоновою зроблено висновок відносно того, що публічний примус може застосовуватися і за відсутності протиправності дій особи, до якої він застосовується [5, 374], не можна розглядати гарантії у цивільному праві засобом примусу виражених у відповідних санкціях.

Не можна погодитися із тим, що санкції, які застосовуються за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, є гарантією захисту суб'єктивних прав учасників правовідносин, адже санкція є видом примусових заходів.

Ознаками державного примусу є: 1) здійснюється від імені держави її органами; 2) має законний і правовий характер, оскільки підґрунтям його є закон, прийнятий відповідно до вимог права, і застосовуватися він має у визначених таким законом формах, на законних підставах відповідними органами (судом тощо); 3) застосовується як наслідок конфлікту між волею, яка виражена у нормі законодавства, та волею осіб, що її порушили; 4) являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень тощо шляхом впливу на немайнову або майнову сферу конкретного суб'єкта права (загальних цивільних правовідносин); 5) здійснюється за допомогою юрисдикційних актів застосування норм права.

Між тим цивільно-правові гарантії характеризуються наступними ознаками: 1) диспозитивністю та рівністю учасників правовідносин; 2) застосовуються внаслідок реалізації суб'єктами свого права; 3) дозволеністю — механізм дії цивільно-правового гарантування заснований на використанні цілеспрямованих актів від самих суб'єктів цивільного права; 4) пріоритетністю гарантування відносно створення відповідних правових засобів; 5) метою є не примусові заходи, а забезпечення матеріальних потреб правомочної особи.

Таким чином, державний примус є первинною характеристикою права, що виражається в механізмі дії самого права, що припускає точну кореспонденцію суб'єктивних прав і юридичних

обов'язків. У зв'язку з цим примус не можна визначати в якості юридичної гарантії. Гарантії — це не властивості, а засоби права. Не слід розглядати примус і як гарантію самого права. За своєю природою примус не є чимось для права зовнішнім, що гарантує його дію, а виступає як внутрішня якість права.

Отже, державний примус (санкцію) необхідно розглядати не як правову гарантію або гарантію норми права, а як властивість, якість самого права. Так, при розгляді питання гарантій, не можуть бути вживані підстави застосування, характерні для примусу (санкцій), гарантії не можуть розглядатися як допоміжний інструмент у механізмі правового регулювання.

Поряд з цим визначити конкретний правовий засіб саме як правову гарантію можна лише у рамках одного або декількох однорідних цивільних правовідносин, спрямованих на досягнення конкретного значущого для учасника таких відносин результату. Залежно від вирішуваних завдань і визначаються правові засоби, що виконують роль основного інструментарію, а також засоби, що виконують допоміжну функцію, тобто гарантії в цивільних правовідносинах. Якщо ж виникає необхідність в реалізації самої правової гарантії, то вона стає основним змістом нових правовідносин, а її місце займає інша правова гарантія. Незмінною залишається лише форма зовнішнього закріплення того або іншого правового засобу в нормативно-правовому приписі.

Вивчаючи сутність приписів ст. ст. 13, 16 ЦК України [6], відповідно до яких суд може відмовити в захисті цивільного права та інтересу особи в разі зловживання нею своїм правом, слід врахувати що ч. 3 ст. 16 ЦК України є нормою-гарантією. Судовий захист цивільних прав є специфічною юридичною гарантією, яку використовує фізична особа в разі порушення її суб'єктивних прав. Отже, відмова в захисті права не є цивільно-правовою відповідальністю, не може розглядатися як цивільно-правова санкція, не є мірою правової охорони та засобом захисту.

Захист цивільних прав означає застосування передбачених законом юридичних засобів, які використовуються суб'єктами у разі порушення або оспорювання цивільних права. При цьому захист є одним із заходів охорони цивільних прав, оскільки остання охоплює собою сукупність усіх заходів, що забезпечують процес реалізації права. Об'єктом захисту цивільних прав виступає суб'єктивне право. Поки право не порушене, закон охороняє його від посягання. Як тільки право порушене, запускається процедура захисту права. Зміст ч. 3 ст. 13 ЦК України має за мету запобігти використанню права з метою спричинення шкоди. Вона покликана охороняти ще не порушене право. Таким чином, не йдеться про заходи захисту права.

У свою чергу, застосування відповідальності є одним із способів захисту порушених прав і інтересів. Цивільно-правова відповідальність спрямована на еквівалентне відшкодування заподіяної шкоди або збитків, а однією з цілей її застосування є відновлення майнової сфери потерпілого. Перед відмовою в захисті права такі цілі не стоять. Ця санкція (як її назвали в літературі) не спрямована на відновлення і компенсацію, вона створена для запобігання таким наслідкам. Заходи відповідальності відрізняються від інших заходів захисту тим, що вони пов'язані з додатковими обтяженнями для правопорушника. Передбачена законодавцем норма у вигляді відмови в захисті права не містить яких-небудь додаткових обтяжень для особи.

Поняття охорона, захист і відповідальність співвідносяться як ціле і частини. При цьому правова охорона як найповніше за змістом включає в якості елементів: заходи, спрямовані на попередження правопорушень; заходи, спрямовані на усунення причин порушень права; заходи захисту права, що включають разом з іншими заходами і заходи відповідальності. У свою чергу, відмова в захисті права — це міра охорони права, спрямована на попередження порушення права. Таким чином, доводиться, що відмова в захисті права

не може відноситися ні до заходів відповідальності зокрема, ні до заходів захисту в цілому.

Тому відмова у захисті цивільного права має двояку природу, з однієї сторони, є гарантією, яка відповідає за якісне використання елементів цивільно-правової системи в умовах невизначеності правового регулювання, а з іншої сторони — цивільно-правовою мірою, яка містить можливість обмежити охоронну складову суб'єктивного цивільного права в цілях усунення зловживань цивільних прав та обов'язків. Але змістовна конструкція ч. 3 ст. 16 ЦК України, на нашу думку, порушує принцип справедливості. Відмова в захисті суб'єктивного права, зрештою, граничить з позбавленням права, оскільки захист права є елемент суб'єктивного права. Виходячи з того, що здійснення права можливе різними способами, одні з яких можуть завдати шкоди, інші — ні, є потреба змінити дану норму з відмови в захисті цивільного права в разі зловживання своїми цивільними права та обов'язками на відмову в можливості здійснення права конкретним чином.

Так, на практиці трапляються випадки зловживання своїми права при реалізації права спільної часткової власності, між тим суди не відмовляють в захисті цивільного права, так як відмова в захисті суб'єктивного права межує з позбавленням права. Така міра не виправдана з точки зору співрозмірності наслідків діяння. Тому відмова в можливості здійснення права конкретним способом стане і гарантією відносно іншої особи, і єдиною цивільно-правова мірою, яка може бути вживана до носія суб'єктивного права в разі зловживання ним.

Досліджуючи питання визначеності юридичної гарантії у цивільному праві, завдання полягає не в тому, щоб прагнути до розмежування норм права і правових гарантій, бо кожна правова норма сама по собі є гарантією, необхідною учасникам цивільно-правих відносин. Завдання полягає в тому, щоб норми права застосовувалися, щоб обов'язки виконувалися, щоб при їх невиконанні

відповідальність була невідворотною, щоб права безперешкодно реалізовувалися. Між тим не слід вважати юридичною гарантією санкцію правової норми, так як санкція є негативною реакцією на протиправну поведінку. При цьому санкція виступає не лише як загроза примусу щодо можливого порушника, але також є правилом поведінки відповідних державних органів, які реалізують цю санкцію у випадку порушення [7, 19].

Цивільно-правова гарантія тісно пов'язана з реалізацією суб'єктивних прав фізичних осіб. С. Т. Максименко стверджує: «Принцип гарантованості в реалізації цивільних прав і обов'язків характеризує той факт, що здійснення прав і виконання обов'язків має потребу в об'єктивних чинниках, не залежних від особи суб'єктів права» [8, 39]. Враховуючи особливу юридичну природу принципу гарантованого здійснення прав і виконання обов'язків, його дихотомічність, науковці «змішують» гарантії з примусом, правовими стимулами і т.д. З одного боку, гарантованість залежить від волі суб'єктів правовідносин (від того, наскільки сумлінно і розумно реалізуються права і виконуються обов'язки), а з іншого — лежить за межами волевиявлення учасників (полягає в системі економічних, соціальних і інших гарантій), зумовлюючи існування необхідних для реалізації прав і виконання обов'язків правових, матеріальних і інших умов.

О. С. Йоффе справедливо стверджував, що права і обов'язки «должны быть снабжены особыми юридическими гарантиями, обеспечивающими не вообще принудительное, а такое именно их осуществление, которое способно удовлетворить материальные потребности управомоченного» [9, 27]. Цій позиції близька точка зору С. Т. Максименко: «Нельзя признать правильным и сведение юридической гарантированности к возможности принудительного осуществления и исполнения» [10, 198].

В. П. Грибанов запропонував інше розуміння юридичних гарантій. На його думку, гарантією здійснення прав

і виконання обов'язків можна вважати реалізацію принципу реального виконання обов'язків. Цивіліст визначив гарантоване здійснення прав і виконання обов'язків як ситуацію, при якій «социалистический строй не только дает гражданам определенные права, но и обеспечивает их реальное осуществление» [11, 228–229]. У зв'язку з цим виникають питання: на скільки реальне виконання зобов'язань може гарантувати здійснення права і наскільки дієва ця гарантія в умовах ринку?

Під реальним виконанням зазвичай розуміється «совершение должником именно того действия, которое предусмотрено основной обязанностью, в отличие от действия, направленного на погашение дополнительной обязанности (установленной в порядке санкции за возможное нарушение)» [12, 56].

С. Т. Максименко наполягає на тому, що принцип реального виконання обов'язків є проявом загального принципу гарантованості. Визнаючи пріоритет за принципом гарантованості, вона вказала, що реальне виконання обов'язків — одна із складових умов гарантованого здійснення прав і виконання обов'язків. Дійсно, якщо прийняти до уваги, що реальне виконання торкається тільки одного з параметрів виконання (а саме предмета), що існують визначені законом виключення з цієї вимоги і що, на кінець, сфера дії цього веління локальна (виконання зобов'язань), то слід погодитися: реальне виконання обов'язків є окремим проявом принципу гарантованості здійснення прав [13, 214].

По-іншому пропонує співвідносити ці начала Н. А. Дмитрик [14, 24] та наполягає на тому, що принцип реального здійснення прав не може бути зведений до юридичних гарантій і реального виконання зобов'язань. Принцип реального здійснення прав, вважає він, являє собою комбінацію певних обов'язків у співвідношенні з конкретними правами.

Таким чином, ми схильні підтримати переконливу позицію, згідно з якою поняття гарантованого і реального виконання обов'язків не співпадають, але

реальне виконання є однією з можливих умов гарантованості.

Враховуючи вищевикладене, слід зробити висновок, що цивільно-правові гарантії не є якісно новим утворенням у системі права, але враховуючи проблеми, які існують навколо дуальності права — його об'єктивної та суб'єктивної сутності, цивільно-правові гарантії повинні розглядатися як правові умови, регламентовані в нормативно-правових приписах, правочинах, звичаях, реалізація яких може забезпечити або забезпечує здійснення суб'єктивних прав. Якщо реалізація такої умови виконує забезпечувальну функцію для здійснення суб'єктивного права, то є підстави визначити її (умову) як гарантію.

Ключові слова: категорії, гарантія, цивільні права.

Враховуючи комплексність інституту юридичних гарантій, теоретичному аналізу підлягає галузевий підхід до сутності гарантування цивільних прав.

Учитывая комплексность института юридических гарантий, теоретическому анализу подлежит отраслевой подход к сущности гарантирования гражданских прав.

Considering the complexity of the legal guarantees institute, the field approach to the essence of Civil rights guaranteeing is subjected to theoretical analysis.

Література

1. Колінчук Х. Г. Відмова в захисті права — правовий наслідок зловживання суб'єктивними цивільними правами // Наукові записки. Т. 103. Юридичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — 2010. — С. 96–99.

2. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление граждан-

скими правами / В. И. Емельянов. — М. : Лекс-Книга, 2002. — 160 с.

3. Цивільне право України : підручник. У 3 кн. Кн. 3 / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, І. А. Безклубний ; за ред. Є. О. Харитонova. — О. : Юрид. л-ра, 2006. — 832 с.

4. Теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. — М., 2001. — С. 332.

5. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. — 2-ге вид., переробл. і допоа. — О. : Фенікс, 2011. — 456 с.

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40.

7. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — 240 с.

8. Максименко С. Т. Принципы реализации гражданских прав и обязанностей // Проблемы применения Основ гражданского законодательства и основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик : сб. материалов. — Саратов, 1971. — С. 39–45.

9. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. — М., 1976. — 517 с.

10. Максименко С. Т. Осуществление гражданских прав и обязанностей : дис. ... канд. юрид. наук / С. Т. Максименко. — Саратов, 1970. — 240 с.

11. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — Изд. 2-е, стереотип. — М. : Статут, 2001. — 411 с.

12. Толстой В. С. Исполнение обязательств / В. С. Толстой. — М., 1973. — 280 с.

13. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. — М. : Вольтерс Клувер, 2009. — 360 с.

14. Дмитрик Н. А. Осуществление суб'єктивных гражданских прав с использованием сети Интернет / Н. А. Дмитрик. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — 200 с.